

การสอนแบบผู้เรียนคือศูนย์กลางในพุทธศาสนา

ธีร โชติ เกิดแก้ว

ความนำ

ระบบการศึกษาของไทยได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นระบบที่ไม่เอื้อต่อการสร้างสรรค์สติปัญญาแก่ผู้เรียน เนื่องจากเน้นให้ผู้เรียนท่องจำมากกว่าการให้เด็กคิดสร้างสรรค์อย่างเป็นระบบ และเมื่อมีการจัดอันดับคุณภาพของการศึกษาปรากฏว่าผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาของไทยอยู่ในระดับท้าย ๆ เมื่อเทียบกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น อังกฤษ สิงคโปร์ เม็กซิโก ปัญหาสำคัญของระบบการศึกษาไทยที่ถูกกล่าวถึงกันมากในวงการนักคิดด้านการศึกษาไทยคือ เราคิดทำอะไรด้วยตนเองไม่เป็น ขาดการคิดแบบสร้างสรรค์ หรือการคิดที่เป็นระบบ กอปรกับลอกเลียนแบบคนอื่น สาเหตุสำคัญที่ถูกระบุว่าทำให้คนไทยเป็นแบบนี้ก็คือระบบของสังคม โดยเฉพาะระบบการศึกษาที่เน้นการท่องจำมากกว่าการสอนให้เด็กได้คิดค้นเอง ทำให้ผู้เรียนไม่สามารถคิดวิเคราะห์ และประเมินสิ่งที่เกิดขึ้นได้ หลักสูตรที่ใช้จะเน้นหนักให้ผู้เรียนเรียนรู้สิ่งที่ใกล้เคียงมากกว่าเรื่องที่ใกล้ตัว ผู้เรียนรู้เรื่องที่เรียน แต่ทั้งตนเองไม่ค่อยได้ ปัญหาดังกล่าวรัฐบาลได้พยายามหาทางแก้ไข เห็นได้จากการปฏิรูปการศึกษาหรือการปฏิรูปการเรียนรู้ที่พัฒนามาโดยลำดับ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้เรียนได้รับพัฒนาการครบทุกด้านทั้งในด้านสติปัญญา อารมณ์ สังคม บุคลิกภาพ คุณธรรม จริยธรรม (อมรวิชช์ นาครทรรพ, 2542:17) ในขณะที่เดียวกันสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ทุกระดับก็ได้หันมาให้ความสำคัญกับรูปแบบการสอนที่จะทำให้เกิดประสิทธิภาพทาง

การศึกษาแก่ผู้เรียนให้มากที่สุดและระบบที่ถูกประเมินว่าทำให้เกิดผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษามากที่สุดก็คือการสอนแบบ “ผู้เรียนคือศูนย์กลาง” ที่ยึดตัวผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ ซึ่งความจริงประเทศไทยได้มีการตื่นตัวเรื่องการสอนแบบนี้มานานแล้ว และวิธีการสอนแบบนี้ถูกนำไปใช้เป็นแนวทางในการกำหนดทิศทางการศึกษาของไทย เห็นได้จากในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 มาตรา 22 ได้กำหนดแนวทางการจัดการเรียนการสอนไว้ว่า “การจัดการศึกษาต้องยึดหลักว่า ผู้เรียนทุกคนมีความสามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้ และถือว่าผู้เรียนมีความสำคัญที่สุด กระบวนการจัดการศึกษาต้องส่งเสริมให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาตามธรรมชาติและเต็มตามศักยภาพ” (กระทรวงศึกษาธิการ, 2542:17)

นอกจากนี้ ในพระราชบัญญัติดังกล่าวยังเน้นกระบวนการจัดการศึกษาที่ให้ความสำคัญทั้งทางด้านความรู้และคุณธรรม และกระบวนการการเรียนรู้ต้องบูรณาการตามความเหมาะสมของแต่ละระดับการศึกษาและวิธีการสอนแบบ “ผู้เรียนคือศูนย์กลาง” ได้ถูกกำหนดไว้ให้เป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมทางการศึกษา เพื่อให้การศึกษามีประสิทธิภาพอย่างสมบูรณ์แบบทั้งในแง่วิชาชีพ และจริยธรรม โดยเน้นให้ผู้เรียนคิดเป็น พูดยเป็น ทำเป็น ซึ่งวิธีการสอนแบบนี้เป็นวิธีการดึงศักยภาพของผู้เรียนออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุดหรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่าเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ใช้ศักยภาพทางปัญญาให้เต็มที่ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนมี

พัฒนาการด้านความรู้และทักษะอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากการเรียนรู้กับผู้อื่นเป็นสิ่งเดียวกัน มีลักษณะเป็นแบบบูรณาการ โดยเน้นให้ผู้เรียนได้คิดอย่างเป็นระบบจนผู้เรียนสามารถเรียนรู้และสร้างความรู้เอง ทั้งนี้ กระบวนการเรียนรู้จะต้องทำให้เกิดความสมดุลในตัวผู้เรียน กล่าวคือผู้เรียนต้องได้ผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาตามองค์ประกอบต่อไปนี้

1. ความจริง คือ องค์ความรู้ในศาสตร์
2. ความดี คือ คุณธรรม หรือจริยธรรม
3. ความงาม คือ สุนทรียศาสตร์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้เรียน (วิชัย วงษ์ใหญ่, 2543:16)

จะเห็นว่าเป้าหมายของการจัดการการเรียนการสอนแบบที่ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางจะต้องสร้างองค์ประกอบดังกล่าวให้เกิดขึ้นแก่ผู้เรียน หมายถึงผู้เรียนได้ผ่านการศึกษาในระดับหนึ่ง ๆ ไปแล้วจะต้องมีความรอบรู้ ความชำนาญหรือทักษะในศาสตร์ที่ได้ศึกษา ในขณะที่เดียวกันก็มีคุณธรรม หมายถึงมีจิตใจที่งดงาม เปี่ยมล้นด้วยคุณธรรม เช่น ความรัก ความปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ รู้จักเสียสละ ซื่อสัตย์ กตัญญู เป็นต้น และจริยธรรมที่เป็นหลักแห่งการดำเนินชีวิตที่คำนึงตลอดกระทั่งมีสุนทรียศาสตร์คือเห็นความงามที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีศิลปะ มีความสุข ไม่เครียด และควบคุมอารมณ์ของตนได้เป็นอย่างดี

วิธีการสอนแบบ “ผู้เรียนคือศูนย์กลาง” ในพุทธศาสนา

พุทธศาสนามีปรัชญาเกี่ยวกับการศึกษาประการหนึ่งคือ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และวิธีการฝึกมนุษย์ที่ดีที่สุดประการหนึ่งก็คือการให้การศึกษา เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้จะนำไปสู่พัฒนาการทางด้านปัญญาที่จะทำให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตและสามารถจัดการกับชีวิตของตนได้อย่างเหมาะสม มีความสุข หลักการที่เป็นข้อสรุปของปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนาสามารถศึกษาได้จากหลัก

การที่เรียกว่า “สัทธรรม 3” หมายถึงหลักหรือแก่นของศาสนาที่ว่าด้วยหลักการการศึกษา คือ

1. ปริยัติสัทธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า ปริยัติ หมายถึงการศึกษาภาคทฤษฎีที่เป็นเนื้อหาสาระให้เกิดความรู้ ความเข้าใจอย่างถูกต้อง
2. ปฏิบัติสัทธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า ปฏิบัติ หมายถึงการนำหลักการหรือทฤษฎีที่ได้เรียนรู้ในข้อที่ 1 มาปฏิบัติ
3. ปฏิเวธสัทธรรม เรียกสั้น ๆ ว่า ปฏิเวธ หมายถึงสัมฤทธิ์ผลของการปฏิบัติตามหลักทฤษฎี

(พระเทพเวที. (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) 2532:125)

กระบวนการศึกษาข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะสำคัญประการหนึ่งของพุทธศาสนาคือปฏิบัตินิยมที่มุ่งเน้นให้คนเรียนรู้หลักคำสอนแล้วนำมาปฏิบัติ เนื่องจากสัมฤทธิ์ผลทางการศึกษาที่แท้จริงก็คือผลที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติตามทฤษฎีที่ได้ศึกษามาแล้วซึ่งจะนำไปสู่ความชำนาญหรือทักษะสามารถเป็นที่พึ่งของคน คนอื่นและสังคมโดยมีเป้าหมายอยู่ที่การหลุดพ้นจากความทุกข์ทางใจเป็นสำคัญ และเมื่อพูดถึงรูปแบบการจัดการเรียนการสอนในพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าใช้เป็นแนวทางในการสอนอาจสรุปให้เห็นเป็นหลักการที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. เน้นเรียนเรื่องที่ใกล้ตัว คือการเรียนรู้จักตัวเอง และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับตัวเราหรือสิ่งที่เราต้องเข้าไปเกี่ยวข้องให้มากที่สุด โดยเฉพาะสภาวะทางจิตใจเป็นเรื่องที่ต้องใส่ใจเรียนรู้ให้มาก กระบวนการศึกษาทางจิตก็คือการนำหลักการที่ได้จากการเรียนรู้มาขัดเกลาจิตใจหรือฝึกฝนอบรมจิตใจของตนอยู่เสมอ เพื่อให้เกิดสมาธิ ปัญญาที่จะทำให้เราเข้าใจตัวเองมากขึ้น และเมื่อเข้าใจตัวเองก็จะส่งให้เข้าใจผู้อื่น และสิ่งอื่นๆ ตามมาด้วย และการเรียนรู้ด้านองค์ประกอบภายนอก เช่น สถานภาพที่ต้องดำเนินไปตามบทบาทหน้าที่ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงไปยังผู้อื่นและสิ่งอื่น ๆ โดยสรุปก็คือเรียนรู้ทุก

อย่างที่เป็นตัวเรา เช่น สติปัญญา อารมณ์ สังคม บุคลิกภาพ คุณธรรมและจริยธรรม

2. เน้นการปฏิบัติ การเรียนจะเกิดสัมฤทธิ์ผลมากน้อย ประการใดนั้น สิ่งสำคัญที่สุดก็คือการนำความรู้ภาคทฤษฎี ไปสู่ภาคปฏิบัติ มิฉะนั้น จะกลายเป็นความสูญเปล่าทางการศึกษา หมายถึง คนจะมีแต่ความรู้ แต่ไม่สามารถแปลความรู้ ไปสู่ภาคปฏิบัติได้ ทำให้ขาดความสามารถหรือทักษะที่จะเกิดขึ้น

3. ผู้เรียนสามารถพึ่งตนเองได้หลังจากที่ได้เรียนจบไปแล้ว หมายถึงผู้เรียนสามารถนำเอาความรู้ที่ได้จากการศึกษา ไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต และสามารถจัดปัญหาชีวิตได้ด้วยตัวเอง ในขณะที่เดียวกันก็ยังเป็นที่พึ่งของคนอื่น และสังคมได้ด้วย ตัวอย่างเช่น เหล่าพระสาวกของพระพุทธเจ้าที่ได้เรียนรู้ธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วสามารถเป็นเป็นที่พึ่งของพุทธศาสนิกชนในกาลต่อ ๆ มา

4. ผู้เรียนเป็นบัณฑิตที่สมบูรณ์แบบ หมายถึงสมบูรณ์ทั้งกายในและภายนอกกล่าวคือมีจิตที่บริสุทธิ์เปี่ยมด้วยคุณธรรม และมีพฤติกรรมทางกาย วาจาที่ถูกต้องเหมาะสมตลอดกระทั่งใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต

จะเห็นได้ว่า รูปแบบของกระบวนการเรียนรู้ในพุทธศาสนาจะดำเนินไปตามองค์ประกอบข้างต้นเป็นสำคัญซึ่งอาจจะแตกต่างจากระบบการศึกษาของไทยปัจจุบันที่มุ่งเน้นให้ผู้เรียนเป็นคนเก่ง นับว่าเป็นจุดอ่อนแหลมต่อการเกิดปัญหาสังคมต่าง ๆ กล่าวคือคนจะมุ่งใช้ความรู้ไปเพื่อประโยชน์ของตัวเองเป็นสำคัญ จะไม่ใส่ใจถึงผู้อื่น และสังคม การแข่งขัน การเอาตัวเอาเปรียบกันจะเพิ่มมากขึ้น นั่นคือจุดวิกฤติของผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา

อีกประเด็นหนึ่ง กระบวนการเรียนรู้ในปัจจุบันจะให้ความสำคัญแก่วิชาชีพ เห็นได้จากการจัดระบบการศึกษา ถ้าเป็นวิชาที่อยู่ในหมวดการศึกษาทั่วไปจะจัดกลุ่มของผู้เรียน

ขนาดใหญ่ซึ่งไม่เอื้อต่อระบบของการจัดการเรียนการสอนแบบยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ประเด็นนี้เองที่ทำให้ผู้เรียนมีทัศนคติในเชิงลบต่อวิชาเชิงจริยธรรม เพราะมองไม่เห็นคุณค่าของเนื้อหา ส่วนใหญ่จะคิดว่าวิชาเชิงจริยธรรมที่อยู่ในหมวดของมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ไม่สามารถนำไปประกอบวิชาชีพได้ ทำให้เกิดผลเสียที่ติดตามมาคือผู้เรียนขาดทักษะในเรื่องของการคิดเชิงเหตุผล และไม่นำพาจริยธรรมไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตและการประเมินผลก็มักใช้ข้อสอบแบบปรนัยที่มีข้อจำกัดในเรื่องของการใช้เหตุผล แต่นำหนักของข้อสอบจะไปอยู่ที่ความจำเป็นหลัก ข้อสรุปตรงนี้ก็คือสถาบันการศึกษาต้องให้ความสำคัญต่อวิชาด้านจริยธรรมให้มากขึ้น และรูปแบบของการจัดการเรียนการสอนวิชาชีพต้องใช้ผู้เชี่ยวชาญเป็นผู้สอน แต่วิชาพื้นฐานต้องใช้นักปราชญ์ที่มีความรู้ ความชำนาญ เพื่อให้ผู้เรียนได้เข้าใจสถานการณ์ของโลก รู้โลกและชีวิต เข้าถึงัจฉธรรมความจริงซึ่งเป็นเป้าหมายที่พระพุทธศาสนาเน้นมากที่สุด (พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต) 2542:13) ซึ่งอาจสรุปให้เห็นถึงองค์ประกอบของการจัดการศึกษาที่เอื้อต่อการเรียนรู้ได้ดังนี้

1. ปรโคโณสะ หมายถึงครู อาจารย์ผู้สอน ต้องเป็นกัลยาณมิตรที่ดีของศิษย์ ต้องมีทั้งองค์ความรู้และองค์ธรรมพร้อมที่จะเป็นประทีปส่องแสงสว่างทางปัญญาให้แก่ศิษย์ และในขณะเดียวกันก็เป็นแบบอย่างที่ดีในแง่ของ จริยธรรมแห่งการดำเนินชีวิตด้วย

2. โสตาโร หมายถึงผู้เรียน จะต้องมีความพร้อมทั้งทางด้านร่างกายคือมีสุขภาพแข็งแรง ไม่เจ็บป่วย และความพร้อมทางด้านจิตใจกล่าวคือมีใจรักที่จะเรียน เป็นคน และในขณะที่เรียนต้องใช้หลักโยนิโสมนสิการ การคิดแบบเป็นระบบเป็นสำคัญ โดยพื้นฐานของการศึกษาทั่วไปจะเน้นการสร้างคนให้เป็นบัณฑิตตามสาขาวิชาชีพแขนงต่าง ๆ เนื่อง

จากเป็นเครื่องมือที่จะเพิ่มผลผลิตให้แก่ประเทศ แต่การศึกษามหาวิทยาลัยจะเน้นการสร้างคนให้เป็นบัณฑิตที่สมบูรณ์แบบ พร้อมที่จะออกไปช่วยธำรงสังคมโดยเน้นความสมบูรณ์ด้านจิตใจเป็นสำคัญ

3. หลักสูตร ใช้หลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญา เป็นมาตรฐานของการฝึกฝนอบรมคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบทั้งทางร่างกายและจิตใจ การเรียนรู้จะเน้นการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง เป็นการให้หลักการแล้วให้ผู้เรียนไปค้นพบความเป็นตัวของตัวเอง อันจะนำไปสู่ความรักในสิ่งที่ตนเรียนและมีความสุขกับสิ่งที่เขาทำซึ่งเป็นเป้าหมายของชีวิตของคนเรา ถ้าเขารักสิ่งใดแล้วเขาจะทำสิ่งนั้นให้บรรลุเป้าหมาย

4. สื่อการสอน ใช้สิ่งแวดล้อมที่ผู้เรียนรู้จักเป็นอย่างดี สอดคล้องกับเนื้อหา วัตถุประสงค์และเหมาะแก่วัยของผู้เรียนเป็นสำคัญเพื่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลทางการศึกษาอย่างเต็มที่

5. เป้าหมายของการศึกษา แยกเป็น 2 ระดับใหญ่ ๆ คือ ระดับโลกียะที่ยังอยู่ในกระแสของโลก หมายถึงปุถุชนที่จัดเป็นกัลยาณชน หมายถึงบุคคลที่มีคุณธรรมและศีลธรรมสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุข ไม่สร้างปัญหาให้แก่ผู้อื่นและสังคม และระดับโลกุตระ คือมรรค ผล นิพพาน ถ้ามุ่งตัวบุคคล ก็คือพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์

ส่วนรูปแบบการสอนในพุทธศาสนานั้นมีอยู่หลายวิธี และถ้าพูดถึงวิธีการสอนแบบ “ผู้เรียนคือศูนย์กลาง” ก็คงต้องพูดถึงเทคนิคหรือวิธีการสอนของพุทธเจ้าเป็นหลักซึ่งผู้เขียนเห็นว่าเทคนิคหรือกลยุทธ์ในการสอนของพุทธเจ้าในรูปแบบต่าง ๆ เป็นวิธีการที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการจัดการศึกษาของไทยในปัจจุบันได้เป็นอย่างดีดังจะนำเสนอตามลำดับต่อไปนี้

คุณสมบัติของครู

ครูนับว่ามีบทบาทสำคัญต่อการจัดการศึกษาในทุกระดับ เนื่องจากครูจะเป็นผู้จุดประกายแห่งการเรียนรู้ เป็นต้นแบบความคิด จุดรั้งสติของศิษย์ให้ดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้อ อีกประเด็นหนึ่ง ครูคือผู้สร้างคุณภาพให้แก่ศิษย์ทั้งวิชาวัตถุหรือวิชาชีพ และวิชาชีวิตหรือวิชาเชิงจริยธรรม รูปแบบการสอนไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใดก็ตาม องค์ประกอบที่สำคัญยิ่งของกระบวนการถ่ายทอดความรู้ก็คือครู แม้ว่าวิธีการสอนแบบ “ผู้เรียนคือศูนย์กลาง” จะเน้นความสำคัญที่ตัวผู้เรียนก็ตาม แต่ถ้าขาดองค์ประกอบแรกคือครูผู้สอนแล้วก็เกิดปัญหา หรือถ้ามีครูผู้สอนแต่ไม่มีประสิทธิภาพ หรือมีประสิทธิภาพแต่ขาดจริยธรรม ไม่สามารถเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ได้ก็เป็นเรื่องที่น่าเศร้า และยากที่จะประสบผลสำเร็จ ในอดีตทุก ๆ สังคมจะยกย่องให้เกียรติครู อาจารย์ผู้สอนเป็นอย่างมากและบิดเอาผู้สอนเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้ ทำให้ครูมีบทบาทและอิทธิพลต่อศิษย์ในหลาย ๆ ด้าน และปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างครูกับศิษย์ก็ไม่ค่อยมี เนื่องจากครูเป็นผู้ที่มีความสามารถและคุณธรรมสูงซึ่งถ้าสรุปถึงคุณสมบัติของครูของสังคมแล้วก็จะได้ลักษณะของครูที่ดี 2 ประการ คือ

1. องค์ความรู้
2. องค์ธรรม

คุณสมบัติ 2 ประการข้างต้น เป็นตัวกำหนดคุณลักษณะของครูที่ดีของสังคม จุดนี้เองที่ทำให้ครูได้รับการยอมรับจากสังคมทั่วไป แนวคิดเกี่ยวกับครูผู้สอนในพุทธศาสนามีอยู่ในหลาย ๆ เรื่องทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ครูจัดเป็นปุชนิยบุคคลของศิษย์ที่ศิษย์จะต้องเคารพบูชา แต่การเป็นครูที่ดีนั้นต้องเป็นทั้งภายในและภายนอก หมายถึงมีทั้งความรู้ในศาสตร์ที่จะสอนและศาสตร์อื่นๆ ที่จะนำมาบูรณาการการสอนได้ และมีคุณธรรมซึ่งบุคคล

ที่จะมาเป็นครูต้องมีกัลยาณธรรม หมายถึงคุณสมบัติของครูที่เป็นมิตรแท้ของศิษย์ 7 ประการ คือ

1. ปิโย วางตัวได้น่ารักสมกับการเป็นครูซึ่งเป็นปูชนียบุคคลของศิษย์ ไม่ประพฤติตนเสียหาย นอกจูนอกทางอย่างที่เป็นข่าวในปัจจุบัน อีกทั้งยังเป็นแบบอย่างที่ดีทั้งด้านวิชาการและจริยธรรมแก่ศิษย์ ให้ความรักแก่ศิษย์ เสมือนหนึ่งเป็นลูกของตน และความรักนี้เองจะเป็นพลังที่สำคัญที่จะนำไปสู่ความสำเร็จทางการศึกษาแก่ผู้เรียน

2. ครู นำเคารพ มีใจคอหนักแน่น อดทน ไม่ย่อท้อต่อปัญหาและอุปสรรค ยืนหยัด ยึดมั่นในอุดมการณ์ที่จะเป็นประทีปแห่งปัญญาของสังคมต่อไป

3. ภาวนียो อบรมพัฒนานตนเองอยู่เสมอทั้งในด้านความรู้ เป็นคนที่มีกว้างไกล ทันยุคทันสมัย ค้นคว้า ศึกษาหาความรู้ อยู่เสมอและอบรมจิตให้สูงด้วยคุณธรรม

4. วิตตา จะ มีความสามารถหรือทักษะในการสอน สอนได้ถูกต้องชัดเจน มีความรอบรู้ในเรื่องที่สอนเป็นอย่างดี และเตรียมการสอนล่วงหน้าก่อนทำการสอนทุกครั้ง

5. วุจมักขโม อดทน อดกลั้นต่อคำสบประมาท การดูหมิ่น หรือคำวิจารณ์ได้ สามารถควบคุมอารมณ์ได้เป็นอย่างดี ไม่ลุอำนาจแห่งความโกรธ มีเหตุผล เปิดใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังเหตุผล คำติชมหรือคำวิจารณ์

6. กัมภีรญจะ กตัง กัตตา มีความสามารถอธิบายเรื่องที่ยาก ลึกซึ้งให้ผู้เรียนเข้าใจได้ง่าย ๆ โดยรู้จักใช้เทคนิคหรือนวัตกรรมใหม่ ๆ เข้ามาช่วยสอนเพื่อสร้างความเข้าใจในเนื้อหาให้มากขึ้น

7. โม จัฏฐนเม นิโยชย ไม่สอนหรือแนะนำลูกศิษย์ในทางที่เสียหาย ไม่เกิดประโยชน์ แต่จะสอนหรือชี้แนวทางที่เป็นประโยชน์ให้แก่ศิษย์ (อง.สตศก. 23/37/57)

คุณสมบัติของครูทั้ง 7 ข้อข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงภาพลักษณ์ของครูที่ดีในทัศนคติของพุทธศาสนาโดยรวมยอด 2 ประการ คือ

1. ความสามารถในการสอน คือองค์ประกอบข้อที่ 4,6 และ 7 เรียกว่า องค์ความรู้

2. การเป็นแบบอย่างที่ดี คือองค์ประกอบข้อที่ 1,2,3 และ 5 เรียกว่า องค์ธรรม

คุณสมบัติของครูเหล่านี้ ศึกษาได้จากการปฏิบัติหน้าที่ในฐานะที่เป็นครูคนหนึ่งของพระพุทธเจ้าที่ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นศาสดาเอกของโลกหรือครูชั้นเยี่ยมของโลก คุณสมบัติของครูเหล่านี้เป็นแรงจูงใจประการหนึ่งที่สามารถก่อให้เกิดแนวคิดและความรู้แก่ศิษย์ได้กล่าวคือ ศิษย์จะเอาแบบอย่างที่ดีของครูเป็นภาพลักษณ์ของตน เหมือนอย่างคำยกย่องครูในอดีตว่า “พ่อพิมพ์ แม่พิมพ์ของชาติ” หมายถึงครูนอกจากจะเป็นผู้ให้ความรู้หรือแสงสว่างทางปัญญาแล้วยังเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ในด้านการดำเนินชีวิตอีกด้วย และการเป็นครูต้องเป็นด้วยจิตวิญญาณดังหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในอุททิสสูตรให้เป็นข้อปฏิบัติสำหรับครูที่ดีในหัวข้อว่า “องค์ธรรมของพระธรรมกถึกหรือคุณสมบัติของพระนักเทศน์” ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทหรือน้ำหนักในการสอนของครู 5 ประการ คือ

1. อนุป/พหิกถัง บรรยายไปตามลำดับหัวข้อ ลำดับเนื้อหา ลำดับของความยากง่าย สัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปตามลำดับในแง่ของการประยุกต์ก็คือตามลำดับของคำอธิบายรายวิชาที่เขียนไว้ในประมวลการสอน (Course Syllabus) เชื่อมต่อกันโดยลำดับ ทำให้ผู้เรียนได้รับประโยชน์ครบเนื้อหาของเรื่องที่เรียน

2. ปริยาทสสาวี ยกเหตุผล ตัวอย่างในแต่ละประเด็นได้ชัดเจน สอดคล้องกับเนื้อหา ทำให้ผู้เรียนเห็นภาพของเรื่องที่เรียนได้อย่างแจ่มแจ้งทั้งเนื้อหาและเหตุผล

3. *อนุพยัตถ์ ปฏิธเจ* ครูต้องมีความรัก ความปรารถนาดี หรือมีความตั้งใจที่จะให้ความรู้แก่ศิษย์ด้วยความรัก มุ่งให้ผู้เรียนได้รับประโยชน์จากการศึกษาอย่างเต็มที่

4. *นะ อามิสสันตโร* ครูต้องไม่เห็นแก่ค่าตอบแทนหรือผลประโยชน์ที่จะได้รับเป็นสำคัญ แต่ต้องมีจิตวิญญาณของความเป็นครู พร้อมทั้งจะทำงานทางการศึกษาแบบอุทิศเพื่อ ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการของศิษย์มากกว่าค่าจ้าง หรือเงินเดือน

5. *อิตตามัญญะ ปริญญะ อนุปหังจะ* การสอนต้อง ระมัดระวังอย่าให้ไปกระทบใคร และไม่ควรขกคนข่มผู้อื่น เช่น ยกตัวเองว่าสมัยเรียนเก่งอย่างนั้นอย่างนี้ แต่พวกมัก เรียนแก่หมด เป็นต้น (อง.ปญจก. 22/159/263)

องค์ประกอบเหล่านี้ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็น หลักในการสอนของพระองค์และในการสอนทุกครั้งพระ องค์จะยึดเอาผู้เรียนเป็นสำคัญ เนื่องจากองค์ประกอบเหล่านี้ เป็นดัชนีชี้วัดคุณภาพการศึกษาของผู้เรียนได้เป็นอย่างดี กล่าวคือถ้าครูมีจิตวิญญาณของความเป็นครูอย่างเต็มเปี่ยม แล้วก็จะทำหน้าที่ของพ่อพิมพ์ แม่พิมพ์ที่ดี พร้อมทั้งจะทุ่มเท ก้มคลำ พัฒนาคนและถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์อย่างเต็มความ สามารถ เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติให้เป็นแบบ อย่างแก่เหล่าพระสงฆ์สาวกตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ในขณะที่เดียวกันก็จะไม่ทำตัวให้เสียหายหรือหวังกอบโกย ผลประโยชน์ที่เกิดจากระบบการศึกษา ผลประโยชน์ก็จะตก อยู่กับผู้เรียนและ ในที่สุดประเทศชาติก็จะพัฒนาไปอย่าง รวดเร็ว นอกจากนี้ ครูยังต้องทำหน้าที่อีกหลาย ๆ อย่างให้ แก่ศิษย์และสังคม โดยเฉพาะหน้าที่เกี่ยวกับการให้การ ศึกษาที่มุ่งผู้เรียนเป็นสำคัญซึ่งอาจกล่าวสรุปได้ดังนี้

1. สร้างกระบวนการเรียนรู้ ให้ผู้เรียนเรียนรู้แบบมีความสุข มีชีวิตชีวา ซึ่งหน้าที่ของครูในประเด็นนี้ ศึกษาได้จาก แนวปฏิบัติของพระพุทธเจ้าที่ทำหน้าที่ของครูในการให้

ความรู้และในขณะที่เดียวกันก็ทำให้ผู้เรียนพบกับความสุข และบรรลุวัตถุประสงค์ของการเรียนในระดับต่าง ๆ โดย พระองค์จะให้ผู้เรียนได้คิดค้นและหาคำตอบ แสวงหาความรู้ใหม่ ความจริงและแก้ปัญหาด้วยตัวเองเป็นสำคัญ ตัวอย่าง เช่น ภิกษุรูปหนึ่งเรียนกรรมฐานจากสำนักของพระพุทธเจ้า แล้วเดินทางไปหาสถานที่เหมาะแก่การปฏิบัติธรรมในขณะที่ เดินทางได้นั่งพักที่ไค้คันไม้ ณ ฝั่งแม่น้ำแห่งหนึ่งสังเกตเห็น ฟองน้ำที่เกิดขึ้นจากกระแสน้ำแล้วได้ข้อนิดในเชิงเปรียบ เทียบที่ว่า ฟองน้ำตั้งขึ้นชั่วขณะหนึ่งแล้วก็แตกดับไป ก็ เหมือนกับชีวิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และก็ดับไปชั่วเวลาไม่นาน เป็นเหตุให้พระภิกษุรูปนั้น ได้เห็นความจริงของชีวิต เป็นดังนี้

2. สร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ หรือเครือข่ายของการเรียน รู้ หลักการนี้เห็นได้จากชุมชนแห่งการเรียนรู้ของพระสงฆ์ที่ จะรวมกลุ่มกันสาธยายหลักคำสอน มีการแลกเปลี่ยน สันทนาธรรมกันระหว่างผู้เรียนด้วยกัน ที่เรียกว่า “ธัมมัส- สาทัจฉา” เป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน มิใช่เป็นการ สันทนาเพื่อเอาชนะกัน แต่จะให้อธิษฐานนำแก่กันโดยทั้ง สองฝ่ายจะเคารพในธรรมหรือความถูกต้อง นอกจากนี้ การ สันทนาธรรมกันยังเป็นการสืบทอดองค์ความรู้ประการหนึ่ง ด้วย ซึ่งวิธีนี้พระพุทธเจ้าคร่ำครวญว่า เป็น หมายถึงจะทำให้เกิด ความเจริญงอกงามแก่ชีวิตของผู้ร่วมสนทนา กล่าวคือทั้ง สองฝ่ายจะได้แนวทางหรือหลักการที่ถูกต้องแล้วนำไป ปฏิบัติให้เกิดความเจริญงอกงามในชีวิตต่อไป ซึ่งวิธีการนี้ ใช้เป็นแนวปฏิบัติของพระสงฆ์ตั้งแต่ในอดีตถึงปัจจุบัน

3. สร้างเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ หมายถึงการสอนและ ถ่ายทอดความรู้ให้แก่บุคคลเพื่อให้กระจายความรู้ต่อไป วิธี นี้เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ตั้งแต่เริ่มต้นประกาศศาสนา เช่น ทรงแสดงธรรมแก่พระปัญจวัคคีย์ เมื่อกลุ่มพระปัญจ- วัคคีย์บรรลุพระอรหันต์ก็ทรงส่งไปประกาศศาสนาและ

กลุ่มพระสาวกก็ทำหน้าที่ในการประกาศศาสนาหรือความรู้ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ คอมาก็มีผู้สนใจเข้ามาศึกษามากขึ้น เช่น อุปลิสสมาณพ (พระสารีบุตร) ได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิหนึ่งในพระปัญจวัคคีย์เกิดดวงตาเห็นธรรมจึงไปชวนโกศลิตมาณพ (พระโมกข์อลานะ) มาบวช เมื่อมีผู้เลื่อมใสและมีความประสงค์จะขอบวชเพื่อเข้ามาศึกษามากขึ้นพระองค์ก็ทรงประทานอนุญาตให้พระสาวกบวชให้แก่บุคคลเหล่านั้นได้

จากหลักการที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นว่าครูเป็นองค์ประกอบเสริมที่สำคัญยิ่งในกระบวนการเรียนรู้ เนื่องจากจะเป็นผู้จุดประกายแห่งการเรียนรู้ ให้คำชี้แนะ หรือแนวทางแห่งการเรียนรู้ที่มุ่งให้ผู้เรียนได้ค้นคิด หากความจริงให้แก่ตัวเอง ตลอดจนทั้งให้แบบอย่างที่ดีแห่งการดำเนินชีวิตโดยมีเป้าหมายที่ต้องการให้ผู้เรียนได้บรรลุสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาอย่างบริบูรณ์ทั้งในระดับโลกิยะและโลกุตระที่เป็นเป้าหมายสูงสุดของการศึกษาในพุทธศาสนา ดังนั้น ครูในทัศนะของพุทธศาสนาจึงไม่ใช่ทำหน้าที่เพียงถ่ายทอดข้อมูลให้แก่ผู้เรียนโดยเน้นการท่องจำเป็นเท่านั้น เพราะมันจะทำให้ครูมีค่าน้อยกว่าคอมพิวเตอร์ที่ถูกบรรจุข้อมูลหรือเป็นแหล่งค้นคว้าข้อมูลที่ทันสมัยและรวดเร็ว แต่ครูจะต้องเป็นผู้นำทางด้านความคิด วิเคราะห์และประเมิน ในขณะเดียวกันก็สร้างผู้เรียนให้เป็นนักคิด วิเคราะห์และประเมินที่มีประสิทธิภาพด้วย

เทคนิคการสอน

การสอนที่จะทำให้เกิดประสิทธิผลต่อผู้เรียนนั้นจะต้องอาศัยเทคนิคหรือวิธีการสอนที่ดีเริ่มตั้งแต่การชี้แจงเนื้อหาโดยสรุป การบอกถึงวัตถุประสงค์ของเรื่องที่จะเรียน การลำดับเนื้อหา การยกตัวอย่างประกอบที่ชัดเจน น่าเสียง ทำทาง บุคลิกภาพ สื่อหรืออุปกรณ์ช่วยสอนต่าง ๆ สิ่งที่สำคัญที่ควรระมัดระวังก็คือเทคนิคหรือสื่อที่จะใช้ต้องสอดคล้อง

กับเนื้อหา เหมาะสมกับวัยของผู้เรียนจึงจะก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการเรียนรู้ได้มากที่สุดซึ่งในบทความนี้ขอยกตัวอย่างเทคนิคหรือวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอนบุคคลหรือกลุ่มคนต่าง ๆ ที่เรียกว่า "ลีลาการสอน" 4 ประการ คือ

1. สัมผัสสนา ชี้แจงให้ชัดเจน เป็นขั้นตอนของการแจกแจงเรื่องที่จะสอน แสดงเหตุและผลให้ชัดเจนจนผู้ฟังเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง เช่น ทรงแสดงธรรมที่เป็นกุศลก็ทรงชี้ให้เห็นว่า ธรรมที่ยกขึ้นแสดงนั้นเป็นกุศลอย่างไร มีประโยชน์หรือผลคืออะไร

2. สมหาทปนา การโน้มน้าวจิตใจให้ผู้เรียนอยากปฏิบัติตาม เป็นการบรรยายชี้ให้ผู้ฟังเห็นคุณค่าและความสำคัญของเรื่องที่เรียน จนเกิดความอยากที่จะฝึกฝนเพื่อให้เกิดความชำนาญ เช่น ทรงแสดงธรรมที่เป็นกุศลมูล หมายถึงหลักธรรมที่เป็นต้นเหตุของความดีงามต่าง ๆ คือความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง แล้วโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟังให้อยากปฏิบัติตามหลักกุศลมูลดังกล่าว

3. สมุตเตชนา เราใจให้อาจหาญ แก้วกล้า เป็นเทคนิคในการกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจที่จะเรียนรู้ กระทำให้สำเร็จ สู้งาน ไม่ย่อท้อ ออกทน ไม่กลัวลำบาก ตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เทคนิคนี้คือทรงแสดงอนุพุทธิกอาหมายถึงหลักธรรมที่ลุ่มลึกตามลำดับ เริ่มตั้งแต่แต่ทาน การเสียสละเป็นต้น จนถึง เนกขัมมะ คือการออกจากกาม

4. สัมปหังสนา ปลุกใจให้ผู้เรียนสดชื่นร่าเริง เป็นเทคนิคการทำให้ผู้เรียนเกิดความชื่นบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือประโยชน์ที่จะได้รับและแนวทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จขั้นที่สูงขึ้นไป ในแง่ของการประยุกต์ใช้ก็คือการมีสื่อการสอนที่ทำให้ผู้เรียนไม่ง่วงนอน เบื่อหน่าย ดิ้นตัวอยู่เสมอในแง่ของพุทธศาสนาหมายถึงสอนให้ผู้เรียนเห็นประโยชน์

และความสำเร็จที่จะได้รับ เช่น ทรงแสดงธรรมิกถา คือเรื่อง ที่ประกอบด้วยธรรมทำให้ผู้ฟังได้ปิติ เกื้อหนุนในพุทธ ศาสนาเป็นจำนวนมาก (พระเทพเวที. (ประยุทธ์ ปยุตโต) 2532:158)

สิ่งสำคัญที่สุดในวิธีการสอนทั้ง 4 ประการข้างต้นก็คือ การเน้นให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการเรียนรู้ สิ่งที่พระพุทธ เจ้าเข้ามาที่สุดในวิธีการสอนเหล่านี้ก็คือการเน้นให้ผู้เรียน ได้คิด พิจารณาไตร่ตรองจนสามารถเข้าถึงความจริงได้ด้วย ตนเอง เห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งที่ว่า “ตถาคคตังหยา ยเป็นแต่เพียงผู้บอก” หรือหลักการของพระธรรมที่ว่า “เชยฺย ทานมาสุหรือมาพิชฺชนด้วยตัวท่านเอง” จะเห็นว่าวิธีการที่ ทรงนำมาใช้ในระบบของการเรียนรู้คือเน้นให้ผู้เรียนได้ใช้ ศักยภาพทางพุทธปัญญาออกมาให้ถึงที่สุด พระองค์ทรงแต่ เป็นเพียงกลัษณมิตรผู้บอกหรือชี้แนวทางให้เท่านั้นซึ่งครูผู้ สอนจะต้องมีเจตนารมณ์ที่แน่วแน่ที่จะมุ่งสอน และสิ่ง สำคัญที่จะขาดไม่ได้ในการสอนแต่ละครั้งก็คือการเตรียม ตัว เป็นการวางแผนการสอน หรือกำหนดพุทธศาสนสตร์ของ การสอนโดยเรียกสั้น ๆ ว่า “การเตรียมการสอน” เป็นวิธี การที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นแนวทางในการสอนทุกครั้ง ซึ่งถือว่าเป็นกิจวัตรประจำวันของพระพุทธเจ้าข้อหนึ่งใน พุทธกิจ 5 ประการ คือการตรวจดูอุปนิสัยของเวไนยสัตว์ หมายถึบุคคลที่จะเสด็จไปโปรดหรือแสดงธรรมให้ฟังเป็น การทำความเข้าใจธรรมชาติของผู้เรียนซึ่งเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ของกระบวนการเรียนการสอน ซึ่งอาจสรุปเป็นหลักการ ของการเตรียมตัวสอนของพระพุทธเจ้าได้ดังต่อไปนี้

1. กำหนดตัวผู้เรียน เช่น เพศ วัย ภูมิปัญญา วาสนา (ความประพฤติที่เคยชิน) อุปนิสัยใจคอ (จริต) ปัญหาที่เขา กำลังประสบอยู่ รวมไปถึงสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัวผู้เรียน ด้วย

2. กำหนดเนื้อหาที่จะสอน ต้องให้สอดคล้องกับตัวผู้ เรียนตามลักษณะข้อที่ 1 ดังตัวอย่างต่อไปนี้

2.1 เพศ เป็นกำหนดหัวข้อธรรมให้สอดคล้องกับ ความละเอียดอ่อนของเพศ เช่น ทรงเลือกเอาวิธีการแสดงกฎ ไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุภกรรมฐาน โดยเนรมิตหญิงสาววัยรุ่นที่มีรูปร่างสวยงามขึ้นมาคนหนึ่ง แล้วทำให้รูปหญิงนั้นเปลี่ยนแปลงไปเป็นหญิงวัยต่าง ๆ จน ถึงวัยแก่ชราและตายกลายเป็นซากศพที่มีน้ำหนองไหลออก จากทวารต่าง ๆ เป็นสิ่งที่น่าเกลียดไม่สวยงามให้นางรูป นั้นทราบดีให้เห็นเนื่องจากนางมีความยึดมั่นในความสวย งามของตนเอง ไม่ใส่ใจที่จะปฏิบัติตามธรรม จนในที่สุด นางก็ได้รับความจริงของชีวิตและได้บรรลุเป็นพระ อรหันต์

2.2 วัย เช่น ทรงเลือกวิธีการปฏิบัติหรือวิธีปัสสนาธุระ ให้แก่บุคคลที่บวชเมื่ออายุมากได้ศึกษาหลักการเท่าที่จำเป็น แล้วเน้นให้น้ำหนักการไปปฏิบัติจนมีภิกษุจำนวนมากได้ บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุด

2.3 ภูมิกวณะ เช่น พระจูฬปันถก เป็นคนที่ค่อนข้างที่ จะเรียนรู้ได้ช้า ทรงใช้วิธีการช้าหรือการทำซ้ำจนผู้เรียน สามารถเข้าใจได้ด้วยตัวเอง ครูเป็นแต่เพียงผู้ให้แนวทาง ให้ ตัวอย่าง ให้แบบกิจกรรมแล้วให้เด็กทำเอง ผลของการใช้วิธี นี้ทำให้พระจูฬปันถกสามารถเรียนรู้ความจริงของชีวิตได้ และสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

2.4 วาสนา หมายถึง พฤติกรรมที่ทำจนเคยชินจน กลายเป็นนิสัยประจำตัว เช่น ทรงเลือกแสดงพระอภิธรรม แก่ภิกษุกลุ่มหนึ่งที่อดิศาเคยเกิดเป็นค่างลาว อาศัยอยู่ใน บริเวณที่อยู่ของพวกภิกษุที่เรียนพระอภิธรรม ฟังการ สาราขยาพระอภิธรรมเป็นประจำ เมื่อภิกษุเหล่านั้นได้ฟังการ อธิบายพระอภิธรรมจากพระพุทธเจ้าก็ได้บรรลุธรรม ในแ่ง

ของการประยุกต์ใช้ก็ถือควรต้องประยุกต์หาเนื้อหาที่สอดคล้องกับความถนัดของผู้เรียนเป็นสำคัญ

2.5 อุปนิสัย เช่น ใช้หลักพรหมวิหารธรรม คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ให้นุคคลผู้ที่มีโทสจริต หมายถึง บุคคลที่มีอารมณ์ฉุนเฉียว วุ่นวาย โกรธง่าย ภาวนาเพื่อดับโทสะ จนสามารถควบคุมอารมณ์ของตัวเองได้ และมีความรักความปรารถนาดี สงสารเห็นอกเห็นใจผู้อื่น ขึ้นชมนินิตีในความดี ความสำเร็จของผู้อื่น ไม่อิจฉาริษยาผู้อื่น และมีใจเป็นธรรมต่อบุคคลอื่น

2.6 สิ่งแวดล้อม เช่น ทรงแสดงอาภิตตปริยายสูตรสูตรที่ว่าด้วยไฟภายใน 3 ประการคือ ราคะ โทสะ โมหะ ให้แก่ชฎิล 3 พี่น้องพร้อมบริวารฟัง เนื่องจากบุคคลเหล่านั้นบูชาไฟเป็นกิจวัตรเพื่อให้ชฎิลเหล่านั้นได้ทราบว่ามีไฟที่มากล้นมันมืออยู่ภายในตัวเราเองซึ่งไฟทั้ง 3 ประการนี้ เป็นสิ่งที่ควรจะต้องดับเสียเนื่องจากจะทำให้เราประสบกับความเดือดร้อนเมื่อถูกมันเผา เสมือนหนึ่งบ้านที่ถูกไฟเผาไหม้ได้รับความเสียหาย

2.7 ปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ตัวผู้เรียน เช่น นางกิสาโคดมเสียใจที่ถูกชายของนางได้เสียชีวิต ไม่สามารถยอมรับความสูญเสียนั้นได้ จึงเที่ยวแสวงหาษาและหมอมารักษาลูกของนางให้มีชีวิต จนมีผู้แนะนำให้ไปหาพระพุทธเจ้า ๆ ใช้เทคนิคการสอนแบบนามขอกเอาหนามบ่ง ให้ผู้เรียนได้คิดเอง โดยใช้อุปมาให้นางไปหาเมสิดพันธุ์ผักกาดที่บ้านของคนที่ไม่มีความดีที่น้องที่ตาย ปรากฏว่านางค้นหาไปทั่วหมู่บ้านก็ไม่พบ แต่ได้รับคำตอบว่าไม่มีใครที่เกิดมาแล้วจะไม่พบกับความสูญเสียญาติพี่น้อง ในที่สุดนางก็ได้คิดได้ว่าการแก่ เจ็บ ตายเป็นกฎธรรมชาติไม่มีใครหนีพ้นได้ สามารถขจัดความเศร้าโศกและยอมรับความจริงได้ ต่อมานางได้ออกบวชเป็นภิกษุณีแล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์และเป็นการกำลังสำคัญของพุทธศาสนาต่อมา

3. กำหนดเทคนิคหรือวิธีการสอนรวมทั้งกิจกรรมหรือสื่อการสอนให้สอดคล้องกับเนื้อหาและเหมาะสมกับตัวผู้เรียน เพื่อให้กระบวนการเรียนการสอนดำเนินไปสู่เป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพซึ่งสื่อการสอนที่พระองค์ทรงเลือกมาใช้เป็นเครื่องมือในการสอนนั้นจะหยิบยกถึงแวดล้อมที่เป็นเรื่องใกล้ตัวและเป็นเรื่องที่คุณเรียนรู้จักเป็นอย่างดี และการเลือกสื่อการสอนนั้นพระองค์จะทรงคำนึงถึงเรื่องต่อไปนี้คือ

3.1 สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ เช่น ทรงเลือกเอาจากศัพท์ลักษณะต่าง ๆ เป็นวิธีให้คนที่มีความจิต คือมีสยัรกรสวรักงาม เข้าระเบียบพิจารณาเพื่อให้บรรลุความจริงของธรรมชาติทางร่างกายว่าเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด น่าเกลียด ไม่สวยงาม เป็นต้น

3.2 ตรงกับเนื้อหาที่สอน เช่น ทรงเลือกเอาการหาภินของผึ้งที่ไม่เคยทำให้เกสรดอกไม้ หรือดอกไม้บอบช้ำ นำมาเป็นสื่อสอนให้ภิกษุเข้ามาเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตที่ต้องอาศัยชาวบ้านเป็นอยู่ ดังนั้น ก็ไม่ควรทำตนให้เสื่อมศรัทธาหรือทำลายตระกูลของญาติโยมที่ถวายการบำรุง

3.3 น่าสนใจ เพื่อดึงดูดให้ผู้เรียนเกิดความอยากที่จะเรียนรู้ รูปแบบที่เห็นได้ชัดก็คือการแสดงธรรมแบบบุคลาธิษฐานคือยกบุคคลหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นตัวอย่างให้ผู้เรียนเห็นถึงการกระทำของบุคคลทั้งที่ดีและไม่ดีว่ามีผลแตกต่างกันอย่างไร เช่น ทรงนำเอาการกระทำของนายจุนทสูกริยะ ผู้มีอาชีพฆ่าหมูขายและการฆ่าหมูของเขาในแต่ละครั้งดูแล้วเหี้ยมโหดมาก คือเขาจะนำหมูไปผูกติดกับหลักแล้วนำน้ำร้อนที่เดือดพล่านกรอกเข้าไปในปากหมูเพื่อให้หมูขยับถ่ายของเสียออกมาแล้วจึงลงมือฆ่า ต่อมาเขาได้ล้มป่วยลง และได้รับความทรมานมาก นอนคืนร้องครวญครางคล้ายเสียงหมูอยู่ถึง 7 วันจึงเสียชีวิตแล้วไปเกิดเป็นสัตว์นรก

ซึ่งพระพุทธเจ้าก็สรุปประเด็นว่า คนที่ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลคือความทุกข์ทั้งในโลกนี้และโลกหน้าเป็นต้น

เทคนิคการสอนข้างต้น เป็นวิธีการที่นำมาช่วยให้กระบวนการเรียนรู้เกิดสัมฤทธิ์ผลที่สมบูรณ์แบบ แต่สัมฤทธิ์ผลทางการศึกษามีได้จำกัดอยู่แค่เพียงเทคนิคที่นำเสนอเท่านั้น วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงนำเป็นหลักในการสอนแบบยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางยังมีอยู่หลายประการ ขอให้ดูตัวอย่างต่อไปนี้

1. การสอนของพระพุทธเจ้าบางกรณีจะใช้วิธีแบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่ติกรอบว่าจะต้องให้ผู้เรียนเข้าใจเรื่องที่สอนอย่างแจ่มแจ้งทันทีทันใด เช่น การแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรแก่พระปัญจวัคคีย์ มีเพียงพระอัญญาโกณฑัญญะเท่านั้นที่ได้บรรลุธรรมแต่ยังไม่ถึงขั้นสูงสุด และต่อมาก็แสดงอเนกคัลลขณสูตรจนพระปัญจวัคคีย์ทั้งหมดบรรลุพระอรหันต์ หรือตัวอย่างเช่นการแสดงอนุพพิทกาคือธรรมเทศนาที่แสดงเนื้อหาความลุ่มลึกไปตามลำดับที่ทรงใช้แสดงแก่พระยสะ เป็นต้น เป็นปูพื้นฐานให้แก่ผู้เรียนแล้วทรงแสดงธรรมที่ลึก ๆ ขึ้นไปเพื่อให้ผู้เรียนได้เข้าถึงเป้าหมายสูงสุด

2. การตั้งคำถามและหาคำตอบร่วมกับผู้เรียน เป็นการประทับประคองผู้เรียนให้เกิดความสนใจ และสร้างความเชื่อมั่นให้แก่ผู้เรียน เช่น การถามตอบระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระปัญจวัคคีย์ในอเนกคัลลขณสูตรหรือพระสูตรที่มีลักษณะถามตามทีี่จัดอยู่ในหมวดคำสอนประเภทเวทีลละ

3. การสอนบางครั้งอาจไม่ทำเป็นรูปแบบ แต่เป็นการเรียนรู้แบบให้ซึมซาบไปเองโดยไม่รู้ว่ากำลังสอน วิธีการนี้อาจเหมาะแก่ผู้ที่เป็นรายบุคคลหรือกลุ่มย่อยที่สามารถควบคุมได้ง่าย ประเด็นสำคัญของการสอนในลักษณะนี้ก็คือครูต้องเข้าใจธรรมชาติของผู้เรียน ตัวอย่างเช่นพระพุทธเจ้าพาภิกษุรูปหนึ่งที่หลงรักในคือนางสิริมาไปดูศพของนางสิริมา

ที่ตายมาแล้ว 4 วัน เมื่อพระภิกษุรูปนั้นได้พบกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับศพของนางสิริมาจากรูปร่างที่สวยงามก็กลายเป็นสิ่งที่น่าเกลียด น่าสะอิดสะเอียน และเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของร่างกายก็ทำให้ภิกษุรูปนั้นได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

จากเทคนิคการสอนที่กล่าวมา สามารถสรุปเป็นแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในพุทธศาสนาได้ตามประเด็นต่อไปนี้

1. การเรียนรู้ต้องไม่แยกไปจากชีวิต หมายถึงระบบการศึกษาที่เอามนุษย์เป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้ โดยมุ่งให้มนุษย์ได้เข้าใจชีวิตตนเองเป็นสำคัญทั้งในธรรมชาติทางด้านร่างกายและจิตใจ โดยเน้นให้มนุษย์สามารถเข้าใจปัญหาชีวิตและแก้ไขปัญหาชีวิตได้ด้วยตนเอง สรุป ก็คือหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงทั้งหมดเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนเราและเชื่อมโยงไปยังบุคคลอื่น สังคม และสิ่งแวดล้อม

2. การเรียนรู้ต้องไปพร้อมกับสังคม หมายถึงเป้าหมายทางการศึกษาของพุทธศาสนามีได้มุ่งให้คนหลุดพ้นเฉพาะตัวผู้เรียน แต่ผู้เรียนจะต้องคำนึงถึงสังคมด้วยเนื่องจากเป็นความอยู่รอดของมนุษยชาติ เห็นได้จากหลักสูตรของการศึกษาคือไตรสิกขาที่เชื่อมโยงกับบุคคลอื่น สังคมและสิ่งแวดล้อม หรือการแสดงทศ 6 เป็นหลักที่เกี่ยวข้องกับการทำหน้าที่ของคนในสังคม

3. การเรียนรู้ต้องเรียนจากสถานการณ์จริงและสิ่งแวดล้อมที่เป็นปัจจุบัน หมายถึงการนำสิ่งแวดล้อม เหตุการณ์ หรือสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความจริงและแก้ไขปัญหามาให้แก่ตัวเองและสังคม

4. การเรียนรู้ต้องนำไปสู่การลงมือกระทำ หรือการปฏิบัติ มิใช่นำมาเพื่อถกเถียงกัน หมายถึง สัมฤทธิ์ผลทาง

การศึกษาของพุทธศาสนามีข้ออยู่ที่ยากคือการรู้เนื้อหาในคำเรา แต่หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติจนเข้าถึงความจริงด้วยตัวเอง

5. ผู้เรียนได้ประสบการณ์จริง หมายถึง หลังจากที่ได้ศึกษาทฤษฎีและลงมือปฏิบัติตามทฤษฎีแล้วจะทำให้ผู้เรียนได้เข้าถึงความจริงในระดับต่าง ๆ ด้วยตนเอง จัดเป็นสัมฤทธิ์ผลทางการศึกษาที่ผู้เรียนได้ด้วยตัวเอง

จากข้อสรุปที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นว่ารูปแบบของการศึกษาในพุทธศาสนาแม้แต่จะเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยจิตใจเป็นสำคัญ แต่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับรูปแบบการศึกษาของไทยได้เป็นอย่างดี โดยมุ่งให้กระบวนการศึกษาเป็นไปตามองค์ประกอบดังกล่าวเพื่อให้ผู้เรียนได้รับผลสัมฤทธิ์ของการศึกษาอย่างถูกต้อง

วิธีการสอนแบบ “ผู้เรียนคือศูนย์กลาง”

เทคนิคการสอนที่กล่าวแล้วข้างต้นเป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ทั้งสิ้น ส่วนรูปแบบการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอนนั้นมีหลายวิธี ซึ่งในที่นี้จะขอนำเสนอเป็นตัวอย่างเฉพาะรูปแบบที่เกี่ยวข้องกับวิธีการสอนแบบยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้เท่านั้นต่อไปนี้

1. การสอนแบบบรรยาย เป็นวิธีการสอนแบบอธิบายให้ครอบคลุมเนื้อหาเป็นการจำแนกหลักธรรมตามลำดับซึ่งส่วนใหญ่จะใช้อธิบายตัวสภาวะธรรมหรือหัวข้อธรรมที่เรียกว่า “ธัมมาธิฐาน” โดยยกตัวอย่างประกอบ (บุคลาธิฐาน) เป็นวิธีการหนึ่งที่ทรงใช้กับบุคคลหรือกลุ่มคนโดยพระองค์จะกำหนดตัวผู้เรียนออกเป็น 3 กลุ่ม คือ

1.1 บุคคล วิธีที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นการสอนทฤษฎีแล้วให้ผู้เรียนได้ไปศึกษาค้นคว้าหาความรู้เอง พระองค์จะเป็นเพียงผู้ให้หลักการเท่านั้น วิธีนี้จะเน้นให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการศึกษาและแก้ปัญหาด้วยตัวเองเป็นสำคัญ เรื่องนี้

ศึกษาได้จากภิกษุหลาย ๆ รูปที่เรียนกรรมฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วก็ออกไปหาสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติแล้วลงมือปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงด้วยตนเอง ถ้าคิดขัดประการใดก็จะกลับไปทูลถามพระพุทธเจ้า หรือเมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบก็จะทรงให้ความช่วยเหลือด้วยการชี้แนะให้

1.2 กลุ่มย่อย มีวิธีการหลายอย่าง เช่นให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็น เป็นการฝึกทักษะการแสดงออกของผู้เรียนเป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน หรือใช้วิธีการถามตอบ เช่น ทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตรที่มีใจความเกี่ยวกับขันธกับกฎไตรลักษณ์แก่พระปัญจวัคคีย์ทั้ง 5

1.3 กลุ่มใหญ่ จะเน้นการบรรยายชี้แนะ เช่นแสดงโอวาทปาฏิโมกข์แก่พระอรหันต์จำนวน 1,250 รูปที่วัดเวฬุวัน เป็นต้น

2. วิธีการสอนแบบเปรียบเทียบ (อุปมา อุปมัย) เป็นวิธีการหนึ่งที่พบว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้มาก ซึ่งลักษณะของการเปรียบเทียบนั้นจะเน้นเอาตัวอย่างที่ผู้เรียนรู้เห็นหรือคุ้นเคยเป็นอย่างดีแล้ว เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ เข้าใจเนื้อหาที่ทรงแสดงได้ง่ายขึ้น ซึ่งมีหลายลักษณะ เช่น

2.1 เปรียบเทียบเพื่อให้เห็นหลักปฏิบัติ เช่น จงรักษาความดีให้เหมือนกับเกลือกที่รักษาความแค้น

2.2 เปรียบเทียบเพื่อให้เห็นความจริงของชีวิต เช่น ชีวิตก็เหมือนฟองน้ำที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และแตกสลายไปชั่วเวลาไม่นาน (หลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา)

2.3 เปรียบเทียบให้เห็นภาพพจน์ที่ชัดเจน เช่น ภิกษุผู้ทุศีล หลอกหลวงชาวบ้านเลื่องชื่อก็เหมือนกับมหาโจรที่จับปล้นชาวบ้านผู้บริสุทธิ์

2.4 เปรียบเทียบให้เห็นเนื้อหาของธรรม เช่น คนประมาทก็เหมือนกับบุคคลที่ตายแล้ว เป็นต้น

3. วิธีการสอนแบบถามตอบ (ปจฉา วิสัชนา) เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้กับบุคคลต่าง ๆ โดยมี

วัตถุประสงค์เพื่อแก้ความสงสัย ให้ผู้ฟังเข้าใจเนื้อหาของเรื่องที่ทรงแสดงได้อย่างแจ่มแจ้ง วิธีการสอนแบบนี้ศึกษาได้จากพระสูตรที่จัดอยู่ในคำสอนประเภท “เวทลละ” หมายถึง พระสูตรที่มีลักษณะเป็นการถามตอบ อาจกล่าวสรุปได้ 3 ลักษณะ คือ

3.1 พระองค์เป็นผู้ถามและตอบเอง วิธีนี้ส่วนใหญ่จะใช้กับผู้เรียนกลุ่มใหญ่ที่ไม่สามารถเจาะจงไปที่ตัวบุคคลได้

3.2 พระองค์เป็นผู้ถามให้ผู้เรียนเป็นผู้ตอบ โดยมีวัตถุประสงค์หลาย ๆ อย่าง เช่น ถามเพื่อทราบความรู้ของผู้เรียน เป็นการประเมินในเบื้องต้นว่าผู้เรียนรู้อะไร ไม่รู้อะไรเพื่อจะได้แก้ไขได้อย่างถูกต้อง หรืออาจจะถามเพื่อให้ผู้เรียนตอบเพื่อโยงเข้าสู่เนื้อหาที่จะสอน เช่น การถามเรื่องขันธ 5 ในอนัตตลักขณสูตรแก่พระปัญจวัคคีย์ว่าเที่ยงหรือไม่ สรุปประเด็นเรื่องการถามตอบในพระสูตรนี้จะอยู่ในกรอบของกฎไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั่นเอง

3.3 ผู้เรียนเป็นผู้ถาม พระองค์เป็นผู้ตอบ เป็นวิธีที่ทรงใช้ในหลาย ๆ ลักษณะ ขึ้นอยู่กับผู้ถาม บางครั้งผู้ถามก็ถามเพื่อทดสอบความรู้ บางครั้งผู้ถามก็ถามด้วยความสงสัยหรือไม่รู้จริง ๆ และต้องการที่จะได้คำตอบที่ถูกต้องซึ่งพระองค์ก็ทรงแก้ไขให้ผู้ถามเข้าใจอย่างถูกต้อง แต่บางคนไม่ยอมรับก็มี

4. การสอนแบบโยนิโสมนสิการ เป็นการสอนให้ผู้เรียนได้รู้จักคิด มุ่งเน้นการฝึกผู้เรียนให้ใช้ความคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างเป็นระบบ รู้จักวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้น ๆ หรือเพียงด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น จัดเป็นสำคัญของการศึกษาเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นขั้นของการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระทำให้ผู้เรียนสามารถช่วยเหลือตัวเองได้และนำไปสู่จุดหมายของการเรียนรู้อย่างแท้จริง ในหนังสือ “พุทธธรรม” ของพระราชาวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2529:670) ได้สรุปถึงวิธีการคิดแบบโยนิโสมนสิการไว้ 4 ข้อ คือ

4.1 อุบายมนสิการ หมายถึง การคิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือคิดได้ถูกวิธีที่ทำให้เข้าถึงความจริงหรือยังรู้ตัวสภาวะลักษณะและสามัญลักษณะ กิจกฏของไตรลักษณ์ ในแง่ของการประยุกต์ก็คือคือครูจะต้องหาวิธีการสอนที่เน้นให้เด็กได้วิธีคิดที่ดี ถูกต้องและเป็นการคิดด้วยตัวของเขาเอง ครูเป็นแต่เพียงผู้ชี้แนวทางเท่านั้น

4.2 ปณณสิการ หมายถึง การคิดได้ถูกทาง คิดอย่างเป็นระบบ มีขั้นตอนหรือลำดับของการคิดต่อเนื่องกัน สามารถเชื่อมโยงจากเนื้อหาไปสู่แนวปฏิบัติได้

4.3 การณมนสิการ หมายถึง การคิดแบบมีเหตุผล เป็นการคิดแบบสืบค้นตามความสัมพันธ์กันของเหตุและปัจจัย ซึ่งสามารถคิดได้ 2 ทาง คือคิดจากเหตุไปหาผลว่า เหตุนี้จะนำไปสู่ผลในลักษณะไหนอย่างไร หรือจากผลไปหาเหตุว่า ผลนี้เกิดมาจากเงื่อนไขหรือสาเหตุใดก็ได้

4.4 อุปาทกมนสิการ หมายถึง การใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เช่น การคิดหาวิธีการที่จะทำให้หายโกรธ มีสติหรือทำจิตใจให้เข้มแข็ง เป็นต้น

ข้อสำคัญเกี่ยวกับการสอนแบบนี้ ก็คือ ครูจะต้องทำหน้าที่เพียงผู้ชี้หลักการหรือแนวทางเท่านั้น ส่วนหน้าที่ของการคิดค้นหาคำตอบหรือความจริงเป็นหน้าที่ของผู้เรียนเป็นสำคัญและวิธีคิดแบบนี้สามารถสรุปเป็น 2 หลักการใหญ่ (พระราชาวรมณี. (ประยุทธ์ ปยุตโต) 2529:676-7) คือ

(1) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย หมายถึง การพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผลให้รู้ว่าเป็นผลมาจากสาเหตุใด มีปัจจัยใดบ้างที่สัมพันธ์สืบทอดกัน ซึ่งสามารถทำได้ 2 วิธี คือ กิบบนปัจจัยสัมพันธ์ ตัวอย่าง เช่น “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อไม่มีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” (อิทัปปิจจยคา) และอีกวิธีหนึ่งก็คือการคิดแบบสอบสวนหรือตั้งคำถาม เช่น “เมื่ออะไรหนอมืออยู่ อุปาทานจึงมี...”

(2) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มองและรู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันตามความเป็นจริง เช่น “เพราะคุณส่วนประกอบทั้งหลายเข้า จึงมีศัพท์ว่า รด ดันใด เมื่อพันธ์ห้ามีอยู่ สมมติว่าสัตว์ จึงมีฉันทัน”

จากหลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการที่กล่าวมาจะเห็นว่าการเรียนรู้ในพุทธศาสนาต้องการให้คนได้วิธีการคิดอย่างถูกต้อง เป็นระบบอันจะนำไปสู่การเข้าใจเรื่องต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ไม่ติดอยู่กับรูปลักษณะภายนอกหรือมองด้านใดด้านหนึ่งเป็นสำคัญแล้วสรุปว่ามันเป็นอย่างที่เห็นซึ่งจะทำให้เกิดเคลื่อนจากความจริงได้

5. การสอนแบบวิภวาท (การวิเคราะห์) หมายถึงการสอนที่เน้นให้ผู้เรียนได้รู้จักแยกแยะเนื้อหาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง และคำว่า “วิภวาท” ยังเป็นชื่อเรียกพุทธศาสนาที่สะท้อนให้เห็นถึงหลักการในพุทธศาสนาที่เน้นให้ผู้ศึกษาสามารถแยกแยะเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องเหมือนอย่างที่เราพุทธเจ้าทรงได้นำมาว่า “วิภวาท” หมายถึงผู้ที่ฉลาดในการแยกแยะหรือจำแนกหลักธรรมต่าง ๆ เช่น

5.1 จำแนกโดยส่วนประกอบเช่น ขันธ์ 5 คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์

5.2 จำแนกโดยลำดับ เช่น ไตรสิกขา ลำดับหรือขั้นตอนของหลักธรรมสำหรับฝึกฝนอบรมมนุษย์

5.3 จำแนกโดยความสัมพันธ์ของเหตุและปัจจัย เช่น ไตรวิภวาท หมายถึง กิเลส แรงขับภายในที่ทำให้คนแสดงพฤติกรรมออกมาที่เรียกว่า “กรรม” และทำให้คนได้รับผลกรรมนั้นซึ่งจะดีหรือชั่วขึ้นอยู่กับลักษณะของกรรมที่กระทำลงไปเรียกว่า “วิบาก หรือผลกรรม”

5.4 จำแนกโดยเงื่อนไข เช่น อิทัปปิจจยตา “เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อไม่มีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เป็นต้น (ธีรโชติ เกิดแก้ว, 2545:2-3)

ข้อสรุปของการสอนวิธีนี้ก็สื่อความสามารถในการจำแนกแยกแยะหรือวิเคราะห์เรื่องต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้องนั้น ผู้เรียนหรือครูต้องยึดหลักการในข้อที่ 4 ด้วย เนื่องจากวิธีคิดที่ถูกต้องและเป็นระบบจะช่วยให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์เรื่องต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง

6. การสอนแบบสารัตถ คือการสอนแบบทำให้ผู้เรียนเข้าใจอย่างแล้วให้ผู้เรียนกระทำตามซึ่งจะนำไปสู่กระบวนการของการสร้างความคิดรวบยอดของผู้เรียน เช่น สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ถูกพระนางมาคันทียา พระมหาลิองค์หนึ่งของพระเจ้าอุเทนจ้างให้คนมาค้าด้วยถ้อยคำที่หยาบคาย พระองค์ไม่ทรงโต้ตอบจนพระอานนททนต์ไม่ไหวทูลขอให้พระพุทธเจ้าหนีไปเมืองอื่น พระพุทธเจ้าทรงให้สติแก่พระอานนทว่า ถ้าเราไปเมืองอื่นแล้วเจอเหตุการณ์ในทำนองนี้เราจะทำอย่างไร พระอานนทก็ทูลว่าก็หนีไปเมืองอื่น พระองค์ทรงให้ข้อคิดว่าการกระทำเช่นนั้นไม่ใช่เป็นการแก้ปัญหาที่ถาวร แต่การแก้ปัญหาที่ถาวรคือใช้สันติวิธี หมายถึงใช้ความอดทน อดกลั้นไม่ได้ตอบแล้วทรงแสดงโทษของการประทุษร้ายบุคคลที่ไม่ทุษร้ายตอบว่ามีโทษอย่างไร โดยข้อสรุปของการสอนแบบนี้ของพระพุทธเจ้าก็คือทรงเน้นการปฏิบัติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีแก่เหล่าสาวกและเหล่าสาวกก็ได้ยึดแนวปฏิบัติของพระองค์เป็นหลักในการดำเนินชีวิตของนักบวชสืบต่อมา ซึ่งอาจจะนำไปเป็นข้อสรุปเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของไทยประการหนึ่งที่ว่า “สังคมไทยมิได้ขาดผู้สอน เนื่องจากครูผู้สอนมีเต็มแผ่นดินไทย แต่สังคมไทยขาดตัวแบบที่ดีต่างหาก” ดังนั้น ครูที่ดีต้องเป็นแบบอย่างที่ดีของศิษย์ทั้งในแง่วิชาการและจริยธรรม

รูปแบบการสอนทั้ง 6 ข้อที่กล่าวข้างต้นล้วนมีลักษณะยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางโดยมุ่งให้เกิดประโยชน์ทางการศึกษาแก่ผู้เรียนอย่างเต็ม โดยมุ่งให้ผู้เรียนได้ใช้ศักยภาพทางปัญญาที่เรียกว่า “พุทธภาวะ” ที่มีอยู่ในตัวเอง ซึ่งถูกปกปิดไว้ด้วยอวิชชาคือความไม่รู้จริงออกมาเพื่อให้เกิดการหยั่งรู้ความจริงในระดับสูงสุดที่เรียกว่า “พระอรหันต์” จัดเป็นผู้สำเร็จการศึกษาอย่างสมบูรณ์แบบ

เป้าหมายของการศึกษา

ปัญหาเกี่ยวกับผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาของไทยประการหนึ่งก็คือไม่สามารถทำให้ผู้เรียนเป็นคนที่มีสมบูรณ์แบบทั้งในแง่ของวิชาการและจริยธรรม หลักสูตรการศึกษาของไทย ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นเพียงคำพูดในกระดาษเป็นส่วนใหญ่ ไม่อาจปลูกฝังหรือสร้างคุณลักษณะที่ดีให้แก่ผู้เรียนได้ เนื่องจากหลักสูตรต้องปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสภาพสังคมไทยและสังคมโลก จึงไม่มีหลักสูตรใดแก่นนอนตายตัว ต้องปรับหลักสูตรกันอยู่บ่อย ๆ ซึ่งคิดจากแนวทางการศึกษาในพุทธศาสนาที่มีหลักสูตรชัดเจนคือการศึกษตามกระบวนการศึกษาแบบไตรสิกขา ถ้าใครทำไตรสิกขาให้บริบูรณ์ได้ก็แสดงว่าบุคคลนั้นเรียนจบบริบูรณ์แล้ว ได้ชื่อว่าเป็นพระอริยสงฆ์คือในด้านหลักสูตรศึกษาได้ครบถ้วน แต่การศึกษาด้านสังคมยังต้องศึกษาอยู่ตลอด เพราะสังคมตกอยู่ในหลักของอนิจจังคือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่หยุดนิ่ง การไม่ศึกษาสังคมก็จะทำให้ไม่ทันสังคมเป็นคนที่ยึดติด เป็นการศึกษาเพื่อทราบกระแสสังคมและหาแนวทางช่วยเหลือสังคมตามอุดมการณ์ทางพุทธศาสนาที่ว่า “เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขของคนหมู่มาก และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก” และเมื่อพูดถึงเป้าหมายของการศึกษาทางพุทธศาสนาอาจสรุปได้เป็น 3 ระดับ คือ

1. เป้าหมายทั่วไป

เป้าหมายทางการศึกษาในข้อนี้ ศึกษาได้จากอานิสงส์หรือประโยชน์ของการฟังธรรม (ข้ามมัสสวนานานิสงส์) 5 ประการ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงหน้าที่ของครูต่อผู้เรียนด้วย ดังนี้

1.1 ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่ได้ฟัง หน้าที่ของครูที่ดีต้องดีกว่า หากความรู้ใหม่ ๆ มาให้ศิษย์อยู่เสมอ เรียกว่า ง่าย ๆ ว่าต้องเป็นคนทันสมัย ทันต่อเหตุการณ์ ไม่ตกยุค เช่น เวลาขกั่วอย่างประกอบในเนื้อหาต้องยกตัวอย่างที่ ผู้เรียนเข้าใจง่าย และต้องทันต่อเหตุการณ์ เป็นเทคนิคประการหนึ่งที่จะทำให้ผู้เรียนไม่เบื่อหน่ายและไม่มองภาพลักษณ์ ของครูในทางที่เสียหาย

1.2 เรื่องใดที่ได้ฟังแล้วก็เข้าใจยิ่งขึ้น หน้าที่ของครูที่ดีต้องขยายเรื่องที่ได้สอนไปแล้วให้ศิษย์เข้าใจยิ่งขึ้น มากขึ้น

1.3 บรรเทาความสงสัย หน้าที่ของครูจะต้องตอบข้อสงสัย หรือกระตุ้นให้เกิดคำถาม หรืออาจป้อนคำถามให้ผู้เรียนตอบเพื่อกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความกล้าที่จะแสดงออก ถ้าประเด็นใดไม่แน่ใจก็อย่าตอบ ให้คิดค้างผู้เรียนไว้ก่อน แล้วกลับไปค้นคว้าหาข้อมูลที่ถูกต้องมาตอบ

1.4 แก่ความคิดเห็นที่ผิดได้ ครูที่ดีต้องสอนให้เด็กเข้าใจอย่างถูกต้อง สามารถแก้ความเข้าใจผิดของผู้เรียนได้ด้วยเหตุผล สามารถทำให้ผู้เรียนยอมรับฟังด้วยเหตุผล

1.5 จิตใจผ่องใส เบิกบาน ในแง่ของการประยุกต์ก็คือ ครูจะต้องหาเทคนิคการสอนที่เร้าใจผู้เรียนอยู่เสมอ สามารถทำให้ผู้เรียนเข้าใจ สนุกสนาน เร้าใจ ประทับใจในเนื้อหาวิชา และวิธีการสอนของครู (อภ.ปญจก. 22/202/344)

องค์ประกอบทั้ง 5 ข้อ สามารถนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการสอนของครูได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ เทคนิคหรือวิธีการสอนของครูจะต้องยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางในการเรียนรู้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการทำกิจกรรม การทดสอบเน้นให้ผู้เรียน

มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น มีการได้ตอบ การอภิปรายเป็นรายบุคคลหรือรายกลุ่ม หรืออีกนัยหนึ่งเป้าหมายของการศึกษาในด้านทั่ว ๆ ไปสามารถสรุปได้เป็น 3 ประเด็น คือ

(1) พุทธิพิสัย หมายถึง ความเข้าใจในเนื้อหาสาระในเรื่องที่เรียนอย่างท่องแท้

(2) จิตพิสัย หมายถึงการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางจิตของผู้เรียน เป็นการเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่ดี เช่น จากความเข้าใจผิดที่เรียกว่ามิจฉาทิฐิ เป็นสัมมาทิฐิ สามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้ เป็นต้น รวมไปถึงคุณธรรมและจริยธรรมด้วย

(3) ทักษะพิสัย หมายถึงความสามารถในการปฏิบัติจนเกิดความสำเร็จ สามารถดึงความรู้มาใช้ได้อย่างชำนาญ

มีข้อที่น่าสนใจประการหนึ่งในผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาที่พระพุทธเจ้าทรงสอนแก่บุคคลต่าง ๆ จะเป็นไปตามอุปนิสัยของแต่ละคน สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือการเน้นกระบวนการทางจิตพิสัย เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนพฤติกรรมทางจิตที่ไม่บริสุทธิ์เพราะถูกกิเลสครอบงำ กลายเป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใสหลุดพ้นจากกิเลสซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด อีกนัยหนึ่งเป้าหมายทางการศึกษาเกี่ยวกับตัวผู้เรียนที่สะท้อนให้เห็นถึงหน้าที่ของครูที่จะต้องสอนให้ศิษย์ได้สัมฤทธิ์ผลทางการศึกษาต่อไปนี้

(1) มีโลกทัศน์ที่ถูกต้อง ดังงานซึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า “สัมมาทิฐิ” หมายถึง มีความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่ผิดจากธรรม

(2) กล้าแสดงออก ปัญหาที่พบประการหนึ่งของการศึกษาไทย คือผู้เรียนไม่กล้าแสดงออก หน้าที่ของครูจะต้องฝึกทักษะตรงนี้ ให้ผู้เรียนกล้าแสดงออก โดยถือว่าการแสดงออกเป็นกิจกรรมหนึ่งของการเรียนการสอน ต้องมีการฝึกและวัดผลตรงนี้ด้วย ในทัศนะพุทธศาสนาเรียกว่า

“ปฏิสัมภิทา ความแตกฉาน” สามารถแสดงหรือถ่ายทอดออกมาให้คนอื่นรู้ทั้งในด้านเนื้อหา หลักการ และเป้าหมายฉลาดในการใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นรู้ เข้าใจและเห็นตามได้อย่างแจ่มแจ้ง ตลอดจนกระทั่งมีไหวพริบปฏิภาณสามารถชี้แจงประเด็นต่าง ๆ ตลอดจนสามารถได้ตอบให้คนอื่นได้เข้าใจอย่างรวดเร็ว

(3) มีความกล้าหาญทางจริยธรรม หมายถึงการกล้าต่อสู้กับความไม่ถูกต้องต่าง ๆ ในบ้านเมือง ไม่ยอมให้ความชั่วอยู่เหนือความดี หลักการในพระพุทธศาสนาที่ส่งเสริมเป้าหมายในข้อนี้ก็คือการที่พระพุทธเจ้าสอนให้สละชีวิตเพื่อรักษารธรรม คือความถูกต้อง ซึ่งจะเห็นว่าท่านให้ความสำคัญแก่ธรรมเป็นสำคัญ เนื่องจากธรรมจะเป็นหลักที่จะรักษาโลกไว้

2. เป้าหมายตามหลักสูตร : ไตรสิกขา

กระบวนการศึกษาในพุทธศาสนาจะแบ่งออกเป็น 3 ชั้นเป็นขั้นตอนของการฝึกฝนอบรมคนเป็นสำคัญ เนื่องจากสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้จริงคือความหลุดพ้นไปจากโลกซึ่งอาจจะแตกต่างไปจากการศึกษาโดยทั่ว ๆ ไปที่มุ่งเน้นให้ผู้ศึกษามีความรู้และคุณธรรมที่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุขเท่านั้น แต่กระบวนการศึกษาในพุทธศาสนามีได้หยุดอยู่เพียงเท่านั้น แต่การศึกษาที่ได้สัมฤทธิ์ผลสูงสุดในทัศนะพุทธศาสนาจึงเป็นการศึกษาจิตใจของตนเองเป็นสำคัญตามหลักการต่อไปนี้

2.1 สิล ขั้นตอนของการฝึกหัดกาย วาจา ให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่ไปล่วงละเมิดสิทธิของผู้อื่น ได้แก่ สิล 5 สิล 8 สิล 10 สิล 227 สิล 311 ข้อ เป็นข้อห้ามทางกายทางวาจา เพื่อควบคุมคนให้ดำเนินชีวิตอย่างระมัดระวัง เป็นระเบียบเรียบร้อย เป็นการป้องกันพฤติกรรมที่สร้างปัญหาให้แก่สังคม และฝึกให้คนเป็นคนที่มีระเบียบวินัยในตัวเอง

2.2 สมาธิ เป็นขั้นตอนของการฝึกอบรมจิตให้เกิดความตั้งมั่น มั่นคง สามารถควบคุมอารมณ์ของคนไม่ให้เกิดอยู่ภายใต้ของการครอบงำของแรงใจใฝ่ต่ำหรือกิเลสได้

2.3 ปัญญา เป็นขั้นตอนของการฝึกจิตที่เกิดความตั้งมั่น ในขั้นตอนที่สองให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่แท้จริงไม่คลาดเคลื่อนที่เรียกว่าการบรรลุธรรมในระดับต่าง ๆ เข้าสู่ภาวะของความเป็นพระอริยสงฆ์ หมายถึงพระที่ไม่ต้องศึกษาคือพระอรหันต์เรียกสั้น ๆ ว่า เป็นผู้สำเร็จการศึกษาอย่างบริบูรณ์

ขั้นตอนของการศึกษาแบบไตรสิกขาเป็นขั้นตอนที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการเรียนการสอนแบบยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ถ้าเราสามารถฝึกหัดเด็กให้มีวินัยในตัวเองไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวเอง สังคมก็จะทำให้เด็กสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข เนื่องจากมีความมั่นคงทางจิตใจและมีปัญญาสามารถที่จะแยกแยะและเลือกดำเนินชีวิตของตนเองได้อย่างเหมาะสม

3. เป้าหมายโดยรวมของศอก

ข้อสรุปถึงเป้าหมายของการศึกษาในทัศนะพุทธศาสนาจะอยู่ตรงประเด็นที่ว่า ผู้เรียนต้องได้สัมฤทธิ์ผลของการศึกษาดังต่อไปนี้

3.1 ปัญญา แยกเป็น 2 ระดับ คือ (ก)ปัญญาระดับโลกียะ หมายถึง ปัญญาที่สามารถจำแนกแยกแยะเรื่องต่าง ๆ ได้ อย่างถูกต้อง สามารถนำมาเป็นเครื่องดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข (ข) ปัญญาระดับโลกุตระ หมายถึง ปัญญาระดับสูงที่เกิดจากญาณคือการหยั่งรู้ เป็นความรู้ที่ไม่คลาดเคลื่อน เป็นปัญญาที่สามารถนำตัวเองพ้นจากพันธนาการของชีวิตที่เป็นต้นเหตุของความทุกข์ทางจิต คือตัวกิเลส บรรลุถึงความสุขสูงสุดของชีวิต เป็นชีวิตที่สมบูรณ์แบบ

3.2 อารมณ์ สามารถควบคุมอารมณ์ ความรู้สึกของคนได้ เป็นคนที่จิตใจที่มั่นคง ที่เรียกว่า สมาธิ เป็นบุคคลที่มี

จิตใจเข้มแข็ง พร้อมทั้งจะเผชิญกับปัญหาและอุปสรรคของชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ เป็นคนที่มีสุขภาพจิตที่ดี ไม่เครียดหรือวิตกกังวล เป็นคนที่ร่าเริงแจ่มใส สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข

3.3 สังคม สามารถปรับตัวเข้ากับสังคมได้ ความเป็นไปของสังคม สามารถช่วยเหลือสังคมหรือเป็นที่พึ่งของสังคมได้ ตามอุดมการณ์ทางพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ตั้งไว้ คือ การเรียนรู้ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขของมหาชน และเพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกให้ได้รับหลักการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง

3.4 บุคลิกภาพ บัณฑิตต้องเป็นผู้ที่สง่างาม มีบุคลิกภาพที่สง่างาม น่าเชื่อถือ มีความมั่นใจในตัวเอง มีความประพฤติทางกาย วาจาที่ดี เหมาะสม เป็นคน อยู่ในกรอบของศีล

3.5 คุณธรรม หมายถึงคุณธรรมในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับโลกียะ เช่น มีเมตตา ความรัก ความปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ กรุณา ความสงสาร เห็นอกเห็นใจเพื่อนมนุษย์ พร้อมทั้งจะช่วยเหลือเมื่อพบเพื่อนมนุษย์ด้วยกันประสบกับความลำบากทำให้สามารถทำได้ และในระดับโลกุตระ ที่เป็นคุณธรรมหรือองค์ธรรมที่สามารถจัดจกได้เป็นลำดับขั้น

จากข้อความที่ประมวลมา จะเห็นรูปแบบของการศึกษาในพุทธศาสนาที่เป็นการจัดลำดับการศึกษาที่แนชัดอยู่ในกรอบของไตรสิกขาอันเป็นขั้นตอนของการฝึกฝนอบรมคนให้ประณีตขึ้นไปตามลำดับ และเป้าหมายที่สำคัญทางการศึกษาในพุทธศาสนาจะมุ่งให้ผู้เรียนมีทั้งองค์ความรู้ในศาสตร์หรือวิชาการที่ศึกษาอย่างดีเยี่ยม และองค์ธรรมในระดับต่าง ๆ พร้อมทั้งจะไปเป็นครูของผู้อื่นต่อไปไม่ว่าจะอยู่ในสถานภาพเช่นไรก็ตาม เช่น บิณฑบาต เป็นครูของลูก ที่เป็นครูของน้อง เพื่อนเป็นครูของเพื่อน เป็นต้น จะเห็นว่า

เป้าหมายทางการศึกษาในพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์เป็นสำคัญ แล้วขยายผลไปยังชีวิตอื่น ๆ ในสังคม เป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นให้มนุษย์ได้เรียนรู้จักตัวเอง แล้วขยายผลเป็นการเข้าใจผู้อื่น และสิ่งอื่น ๆ โดยลำดับจนทำให้ผู้เรียนสามารถดำรงชีวิตที่ต้องสัมพันธ์กับผู้อื่น สิ่งอื่นได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในขณะที่เดียวกันก็จะพัฒนาให้บริบูรณ์ตามหลักไตรสิกขา และทำหน้าที่ต่อผู้อื่น และสังคมต่อไป

บรรณานุกรม

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2542) พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ ๒๖/๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ดิเรกโชติ เกิดแก้ว. (2545) พุทธศาสนากับปัญหาสังคม. สมุทรปราการ: ศูนย์เทคโนโลยีการศึกษา มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ.
- พระเทพเวที. (ประยูร ฟูโต) (2532) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตโต) (2542) การสร้างบัณฑิตหรือการศึกษาเพื่อเพิ่มผลผลิต. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระราชวรานี. (ประยูร ฟูโต) (2529) พุทธธรรมฉบับขยายความ. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539) พระไตรปิฎกภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิชัย วงษ์ใหญ่. (2543) เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง "การปฏิรูปการเรียนการสอนโดยยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง" มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ.
- อมรวิชัย นาคพรต. (2542) ความจริงของแผ่นดิน ลำดับที่ 2 : ครูเก่ง ๆ ของเรามีอยู่เต็มแผ่นดิน. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เจ พีลัมโปรเซส จำกัด.